

MODERNI IR POSTMODERNI TIKROVĖS SAMPRATOS: KANTO IR BORGESO POŽIŪRIAI Į EMANUELĮ SWEDENBORGĄ

Lina Vidauskytė

Kauno technologijos universiteto
Filosofijos ir kultūrologijos katedra
Gedimino g. 43, Kaunas
Tel. (+ 370 37) 32 38 90
El. paštas: lina.vidauskyte@gmail.com

Straipsnyje analizuojamos dvi skirtingos tikrovės sampratos, atsispindinčios I. Kanto ir J. L. Borgeso požiūryje į E. Swedenborgo „anapusinę“ patirtį. Vos tik pasirodžius E. Swedenborgo anapusių aprašymams, jo mistinė patirtis tapo kvestionuojama. Vienas pirmųjų į šios patirties abejotinumą atkreipė dėmesį Kantas, užėmęs radikaliai kritinę poziciją švedų mistiko atžvilgiu. Pagrindiniu tikroviškumo kriterijumi Kantas laiko juslinę patirtį. Straipsnyje mėginama parodyti, kad tikrovės samprata, aptinkama tokiuose Kanto traktatuose kaip „Visatos teorija, remiantis Newtono principais“ (1755) bei „Fizinė geografija“ (1802), šio kriterijaus netenkina ir kad Kantas čia remiasi greičiau „sveiku protu“, kuris gali būti laikomas pamatiniu modernaus mąstymo principu. Postmoderniam požiūriui į Swedenborgą atstovauja argentiniečių rašytojas J. L. Borgesas, kuris, remdamasis G. Berkeley filosofija, neribotai išplečia tiek patirties, tiek tikrovės sąvokas.

Pagrindiniai žodžiai: tikrovė, patirtis, percepcija, modernus, postmodernus.

Įžanga

1766 metų pradžioje Karaliaučiuje pasirodė anonimino autoriaus knygelė, kurioje be kita ko, rašoma: „Gyvena sau Stokholme toks ponas Schwedenbergas, neinantis jokių pareigų, neturintis jokios tarnybos ir gyvenantis iš gana nemenko savo turto. Vienintelis dalykas, kuo jis užsiima, jo paties žodžiais tariant, yra tai, kad jau daugiau kaip dvidešimt metų artimai bendrauja su dvasiomis bei mirusiųjų sielomis, iš kurių gauna žinių apie aną pasaulį, o joms mainais praneša apie šį. Savo atradimus jis aprašo storose knygose ir retsykiais vyksta į Londoną tų knygų leidybos reikalais. Atskleistomis paslaptimis

jis noriai dalijasi, su visais apie jas kalbasi ir, regis, nė kiek neabejoja savo pasakojimų teisingumu, tad neįmanoma įtarti jį esant sąmoningą apgaviką ar šarlataną. Jei tikėsime juo pačiu, jis yra didžiausias iš dvasių regėtojų, tačiau sykiu jis neabejotinai yra ir didžiausias iš fantazuotojų – nesvarbu, ar spřestume remdamiesi aprašymais tų, kas jį pažįsta, ar jo paties veikalais“ (Kant 1766: 354). Kas gi tas veltėdis ir fantazuotojas Stokholmo gyventojas „ponas Schwedenbergas“? Norėdami atsakyti į šį klausimą, pirmiausia turime ištaisyti anonimino autoriaus knygelėje pateikiamą pavardės rašybą – turėtų būti ne Schwedenbergas, o Swedenborgas.

Ką žinome apie Swedenborgą

Daugmaž patikimi šio keisto Stokholmo gyventojų biografijos ir kūrybinės veiklos duomenys yra tokie: Emanuelis Swedenborgas gimė 1688 metais Stokholme vyskupo ir karališkosios gvardijos kapeliono šeimoje. Upsalos universitete studijavo filologiją, filosofiją, matematiką, astronomiją ir kitus gamtos mokslus. Vėliau žinias gilino Anglijoje, Olandijoje, Prancūzijoje ir Vokietijoje. Grįžęs į tėvynę ėmė leisti žurnalą *Daedalus Hyperboreus*, kuriame publikavo savo matematinius ir fizikinius tyrinėjimus. Jaunąjį mokslininką greitai pastebėjo ir teigiamai įvertino mokslo pasaulis. Švedijos karalius Karolis XII paskyrė jį karališkosios kalnakasybos kolegijos ypatinuoju tarėju, o karalienė Ulrika Eleonora suteikė bajoro titulą.

Tačiau Swedenborgas domėjosi ne tik gamtos mokslais, bet ir filosofija bei teologija. Štai čia esame priversti pateikti ir tokių duomenų, kurie „moksline požiūriu“ nėra patikimi. Tradiciškai laikoma, kad Swedenborgo gyvenime lemtingas lūžis įvyko 1745 metais Londone. Pasakojama, kad į namus, kuriuose tuo metu jis buvo apsistojęs, užėjęs kažkoks nepažįstamasis, pasisakęs esąs Dievas, pažadėjęs, kad Swedenborgo siela pabuvos rojuje ir pragare, bendraus su angelais, demonais ir mirusiais žmonėmis ir įsakęs jam atversti puolusius į nuodėmę, praradusius tikėjimą ir gyvenime pasiklydusius žmones. Likusius beveik 30 metų jis gyveno bendraudamas su dvasiomis ir protokoluodamas savo regėjimų patirtį. Dėl suprantamų priežasčių neįmanoma patikrinti, ar taip buvo iš tikrųjų, tačiau tikra yra tai, kad Swedenborgas dokumentavo tuos pokalbius bei kelionių po Dangų ir Pragarą aprašymus ir publikavo visa tai savo kaštais tame pačiame Londone. Po Swedenborgo mirties 1772 metais jo darbai buvo išversti į anglų kalbą, atvertė keletą žmonių ir netrukus įsikūrė Naujosios Jeruzalės Swedenborgiška Bažnyčia.

Swedenborgo vizionieriškos veiklos priešistorė – tai nepriekaištinga ir produktyvi tipiško XVIII amžiaus mokslininko veikla. Tačiau didesni keblumai kyla, kai pradėdama kalbėti apie vizionierišką Swedenborgo gyvenimo laikotarpį, kai jis ėmė naujai interpretuoti krikščionybę.

Swedenborgo „mistinės“ doktrinos esmę glaustai galima išdėstyti maždaug taip. Visata buvusi sukurta žmogui ir vien tik jam. Žmonės gyvena ne tik Žemėje, bet ir nesuskaičiuojamoje daugybėje kitų planetų. Tačiau visas regimasis pasaulis tėra dvasinio pasaulio atspindys ir tai, ką žemėje patiriame penkiaais pojūčiais, yra *korespondencija* – kurios nors dvasinio pasaulio būsenos atitikmuo. Visata yra Didžiulio Žmogaus formos ir mūsų Dievas danguje yra Žmogus. Čia Swedenborgas seka Renesanso ir kabalos tradicijomis: tai mikrokosmoso ir makrokosmoso paralelės, Adomo Kadmono įvaizdis. Tai gi galima sakyti, kad Swedenborgo doktrina – antropocentrinė. Antropocentrizmas ryškus ir Swedenborgo požiūryje į žmogaus pomirtinį likimą. Dievas nė vieno nepasmerkia Pragarui – tai pats žmogus pasirenka, kur jam būti po mirties. Be to, nėra jokios vietos, kur yra Pragaras ar Dangus – kiekvienas žmogus ir yra arba Pragaras, arba Dangus, t. y. *būsenos*. Tiesa, numirėlis viską mato erdvėje, tačiau tai nėra „objektyvi“ erdvė, esanti anapus žmogaus sąmonės. Swedenborgo kelionės po anapusybę yra kelionės po „vidinę“ erdvę. Tad ir visi atstumai čia yra tik menami. Nors Dievas Swedenborgui yra absoliutus pradžios taškas, bet ne geometrine prasme. Tai taškas, kuris yra visur. Todėl Dievas gali būti matomas tik „vidine akimi“.

O dabar paklauskime: ar galima (pasi)tikėti tuo, ką rašo Swedenborgas? Atsakyti į šį klausimą nėra lengva. Iš tiesų reikia nemažai detektyvo pastangų tam, kad atsektume, kas vizionieriaus gyvenime buvo tikra, o kas prasimanyta. Pradedant nuo XVIII amžiaus antrosios pusės tyrinėjimų šia tema buvo paskelbta nemažai. Vėliau publikuotos Swedenborgo biografijos – pirmąją 1856 metais parašė Willamas White'as (White 1856). Bėda ta, kad psichiatrai ėmė vienas po kito skelbti psichikos ligos diagnozes, nekritiškai žiūrėjo į šaltinius, amžininkų „liudijimus“, vienas nuo kito nusirašinėjo. Daugelis dalykų, atrodo, yra paprasčiausiai pramanyti. Štai kurios ligos atgaline data buvo „diagnozuotos“ Swedenborgui: mesianistinė psichozė, fotizmas (mato šviesas ir girdi balsus), *paranoia tardiva expansiva religiosa*; šizofrenija, paranoinė šizofrenija ir kt.; kitos versijos – kažkokia psichikos liga, paveldėta iš

tėvų (senelė iš motinos pusės mėgino nusižudyti), o be to, Swedenborgas buvęs epileptikas (žr., pvz., Johnson 1994; Ireland 1989).

Kai kurie tyrėjai (pvz., Talbot 1997) mano, kad pirmą kartą Swedenborgas bepročiu buvo pavadintas 1744 metų lapkritį Londone (apskritai sunku nustatyti, ar Swedenborgas tuo metu ten lankėsi ar ne. Jo paties teigimu, ten atsidūrė tik 1745 m.). Žinoma, kad maždaug tuo metu jis buvo apsistojęs Paulio Brockmerio namuose. Namų šeimininkas buvo Čekų brolių bažnyčios narys ir labai džiaugėsi, kad Swedenborgas su juo kiekvieną sekmadienį eidavo į bažnyčią. Tačiau netrukus prasidėjo keisti dalykai, kurie, regis, ir davė pradžią Swedenborgo beprotystės tradicijai. Netikėtai Swedenborgas išsikelia iš Brockmerio namų. Brockmeris bei kiti liudininkai teigia, esą vieną naktį Swedenborgas jiems pasisakė esąs Mesijas (pats Swedenborgas savo raštuose niekur savęs taip nevadino) ir tuomet jį išstiko proto aptemimas. Swedenborgas nuogas išbėgo į gatvę, be to, ant jo lūpų buvo matyti putų pėdsakai (psichiatrų tvirtinimu, tai neabejotinas epilepsijos požymis). Galimas dalykas, kad Brockmeris norėjo Swedenborgą atversti į savo tikėjimą, tačiau Swedenborgas jautė, kad su Čekų broliais jam nepakeičiui. Tad visai tikėtina, jog Brockmeris, bijodamas, kad dabar jo namuose niekas nenorės apsistoti, sugalvojo istoriją apie Swedenborgo beprotystę.

XX amžiaus pirmojoje pusėje Swedenborgas tapo savotišku mentalinio nenormalumo simboliu. 1922 metais Karlas Jaspersas paskelbė studiją *Strindbergas ir Van Goghas*, kurioje Swedenborgui diagnozavo šizofreniją (Jaspers 1922). Šiuolaikiniai psichiatrai pripažįsta, kad vargiai įmanoma sėkmingai ištirti praeityje gyvenusių žmonių psichikos sveikatos būklę. Tačiau XIX a. antroje pusėje – XX a. pirmoje pusėje tokios psichiatrinės diagnozės „atgaline data“ buvo populiarios. Dažniausiai psichinės ligos buvo diagnozuojamos tiesiogiai projektuojant vienos ar kitos psichikos mokyklos ar psichologinės sistemos prielaidas (Larsen 1988: 185–206). XIX amžiuje Swedenborgas buvo dažnai statomas į vieną gretą su tokiomis šarlatanų reputaciją pelniusiomis asmenybėmis kaip grafas Cagliostro, grafas Saint-Germainas ar „mistinių ložių“ Prancūzi-

joje įkūrėjas Martinezas Pasqualis (žr., pvz., Wautier 2002).

Ypač Swedenborgu susidomėta romantizmo epochoje. Jis traukė tokius literatus kaip Williamas Blake'as, Goethe, Edgaras Allanas Poe, Baudelaire'as, Balzacas, Mickevičius, Slowackis, Emersonas ir kt. 1936 metais prancūzų poetas ir eseistas Paulis Valéry parašė esė apie Swedenborgą. Valéry atmetė tokias hipotezes, kaip šarlatanizmas ar psichikos liga, ir manė, kad Swedenborgo vizijos yra dienos sapno rūšis – tam tikra tarpinė būseną tarp miego ir būdravimo (Valéry 1957: 867–883).

Tačiau Valéry nebuvo pirmas, pasiūlęs tokią Swedenborgo vizijų interpretaciją. Iš tiesų, būtent anoniminis *Dvasių regėtojo svajū* autorius bene pirmasis iškėlė mintį, kad Swedenborgo kelionės į anapusius – tai sapnai, svajos¹.

Kanto požiūris

Numanu, kad šio teksto skaitytojui aišku, jog įžangoje minimas anonimas – tai Karaliaučiaus universiteto profesorius Immanuelis Kantas.

Paties Kanto liudijimu, apie Swedenborgą jis sužinojo iš savo buvusio studento, vieno danų karininko (Kant 1922: 44). Filosofas ėmė rinkti žinias, grentinti liudijimus. Kantas parašė Swedenborgui laišką, bet asmeniui, šį laišką įteikusiam, Swedenborgas pareiškė, kad atsakomojo laiško jis nerašysias, nes į Kanto laišką keliamus klausimus bus atsakyta netrukus pasirodysiančioje jo naujoje knygoje (Kant 1922: 44). Tad Karaliaučiaus profesorius beliko laukti ir taupyti pinigus, nes Londono knygynuose galiausia pasirodžiusi knyga (tai buvo daugiatomė *Arcana Coelestia*) kainavo nemažai. Parsisiuntęs ją Kantas ėmėsi darbo.

Atsižvelgiant į tai, kad tuo metu, kai Kantas įsigijo Swedenborgo *Arcana Coelestia*, Swedenborgas Vokietijoje buvo beveik nežinomas, toks didžiulis Karaliaučiaus profesoriaus susidomėjimas švedu

¹ Tiesa, ir pats Swedenborgas *Sapnų dienoraštyje* pripažįsta, kad jo regėjimai, pokalbiai su dvasiomis ir angelais vyksta lyg sapnuojant, lyg būdraujant (plg. Bergquist 2001).

„dvasių regėtoju“ gali pasirodyti keistas. Kuo gi Swedenborgas Kantą taip traukė? Atrodo, Kantas tikėjosi rasti Swedenborgo knygoje tai, kas jam labiausiai rūpėjo – metafiziką kaip mokslą apie anapus gamtos esančią tikrovę. Jo nebetenkinio spekuliatyvi, t. y. vien samprotavimu grindžiama ir empirine patirtimi nepatikinama, Leibnizo ir Wolffo metafizika. Regis Swedenborgas jį pirmiausia ir sudomino kaip tik tuo, kad apie metafizinę tikrovę kalbėjo remdamasis patirtimi.

Kanto išgytuose *Arcana Coelestia* tomuose Swedenborgas aiškina pirmuosius devyniasdešimt Biblijos skyrių (*Pradžios* ir *Išėjimo* knygas), kuriuos jis pats išvertė iš originalo. Kaip ir kitų Swedenborgo tekstų, šio veikalio stilius primena ne mistiko pasakojimą, bet mokslinį dėstymą. Čia nerasime iškilios retorikos, būdingos daugeliui mistinės patirties aprašymų. Kitaip negu daugelis mistikų, Swedenborgas bodėjosi egzaltacija ir metaforišku kalbėjimu. Skaitant jo veikalus, krinta į akis sausas, dalykiškas, greičiau gamtamoksliškas nei poetinis stilius. Atrodytų, šis Swedenborgo raštų bruožas turėjo padaryti Kantui teigiamą įspūdį. Tačiau iš tikro tas įspūdis buvo visiškai priešingas. Tai akivaizdžiai liudija aukščiau minėtas Kanto traktatas *Dvasių regėtojo svajos*, kur autorius tiesiog šaiposi iš Swedenborgo ir tas pašaipus tonas yra pagrindinis jo „argumentas“. 1766 metų balandžio 8 dieną rašytame laiške Mozei Mendelsonui Kantas mini „apmaudą“ (*Unwille*), kurį jis jautė rašydamas traktatą (Kant 1766: 71).

Tiesa, *Dvasių regėtojo svajose* Kantas vis dėlto jaučia pareigą pripažinti, „kad arba Swedenborgo kūriniuose gerokai daugiau proto ir tiesos, nei tai būtų pasirodę iš pirmo žvilgsnio, arba jis tiesiog atsitiktinai sutampa su mano sistema (išryškinta mano – L. V.), panašiai kaip kartais poetai, įpuolę egzaltacijon, pradeda, kaip manoma arba kaip bent jau jie patys sako, pranašauti, jeigu jų žodžiai kartais sutampa su rezultatu“ (Kant 1766: 359).

Tikrai, panašumų tarp abiejų autorių esama. Kai kurie tyrėjai net linkę įžvelgti Swedenborgo įtaką Kantui. Florschütz as teigia, kad po griežto *Dvasių regėtojo svajų* tono Kanto požiūris vėliau pasikeičia. Tai, esą, rodo Kanto studentų užrašai, iš kurių sprendžiant paskaitose Kantas apie Swedenborgą

kalbėjo daug pagarbiau ar net juo žavėdamasis. Florschütz as, remdamasis Kanto metafizikos paskaitomis, įrodinėja Swedenborgo įtaką Kanto metafizikai ir moralės filosofijai (Florschütz as 1992). Galima sutikti, kad Swedenborgo dvasinis pasaulis ir Kanto moralinis pasaulis daugeliu požiūrių sutampa. Pavyzdžiui, Swedenborgas moralų gyvenimą traktuoja kaip gyvenimą materialiam pasaulyje, vadovaujantis dvasinio pasaulio įstatymais. Jis suvokia, kad dažnai materialaus pasaulio dėsniai prieštarauja dvasinio pasaulio įstatymams. Todėl moralus gyvenimas reikalauja nuolatinių pastangų valdyti savo aistras ir pajungti jas dorovės įstatymui. Veikale *Arcana Coelestia* apibūdindamas dvasinį pasaulį, Swedenborgas kalba apie „tikslų viešpatiją“ (*regnum finium*) (Swedenborg 1749: 3645), t. y. vartoja terminą kurį aptinkame ir Kanto *Dorovės metafizikos pagrinduose*: moralinis pasaulis taip pat pavadinamas „tikslų viešpatija“ (*Reich der Zwecke*) (Kantas 1980: 68). Ne mažiau svarbiu dalyku laikytina ir tai, kad Swedenborgas visą tikrovę iškelia į savotišką „vidinę erdvę“, t. y. iš esmės elgiasi labai panašiai, kaip savo transcendentalinėje filosofijoje daro Kantas. Kaip žinia, *Gynojo proto kritikoje* Kantas bando bet kokio pažinimo galimybės sąlygas sieti su tuo, kad subjekte jau iš anksto, nepriklausomai nuo bet kokio pažinimo, esama tam tikrų „grynujų stebinių“ ir apriorinių mąstymo formų, suteikiančių pažinimo turiniui būtinumo ir visuotinumą pobūdį. Tad juo keisčiau atrodo Kanto priekaištas, esą Swedenborgas tariasi matęs visus tuos keistus dalykus tik todėl, kad jo „galva jau iš anksto viso šito kimšte prikimšta“ (Kant 1766: 360)

Kantas nenurodo motyvų, kodėl Swedenborgo pasakojimai apie anapusybę jam nekelia pasitikėjimo, matyt, todėl, jog Kantas pats nėra patyręs to, ką sakosi patyręs Swedenborgas. Tačiau vargu ar toks asmeninės patirties stygius gali pateisinti tą pašaipų toną, kuriuo Kantas kalba apie Swedenborgą. Juo labiau kad ir paties Karaliaučiaus universiteto profesoriaus veikaluose galime aptikti nuosava patirtimi nepagrįstų teiginių, kurie pateikiami su pretenzija į „tikrą“ žinojimą apie Visatos sąrangą.

Pirmasis toks veikalas yra 1755 metų pavasarį anonimiškai išleistas ir Prūsijos karaliui Frydrichui

II dedikuotas traktatas *Visuotinė gamtos istorija ir dangaus teorija, arba bandymas paaiškinti visos Visatos sandarą ir mechaninę kilmę remiantis Niutono principais*. Šiame veikale Kantas, be kita ko, siūlo mintimis persikelti į Saulę: „Mes išvysime plačias ugnies jūras, kurių liepsnos kyla į dangų; šėlstančias audras, savo įniršiu padvigubinančias liepsnos galią, paverčiančias ją čia išsiveržti iš krantų ir apimti iškilumas, čia vėl sugrįžti. Išvysime išdegintas uolas, kurių baisios viršūnės iškyla iš liepsnojančių bedugnių ir čia paskęsta ugninės stichijos bangose, čia išsivaduoja iš jų, ir dėl to Saulės dėmės čia atsiranda, čia išnyksta; tirštus garus, gesinančius ugnį, ir garus, kurie, vėjo jėgos pakelti į viršų, sudaro grėsmingus debesis, išsiveržiančius ugninėmis liūtimis ir išsiliejančius degančiais srautais nuo Saulės žemyno aukštumų į liepsnojančius slėnius; stichijų griausmą; sudegusių medžiagų pelenus ir su naikinimu kovojančią gamtą, kuri net būdama pačios baisiausios savo irimo būklės prisideda prie pasaulio grožio ir kūrimo naudos“ (Kant 1755: 327).

Trečiąją knygos dalį sudaro „bandymas palyginti įvairių planetų gyventojus“. Išsimokslinę XVIII amžiaus žmonės neabejojo, kad dangaus šviesuliuose gyvena protingos būtybės. Niutonas manė esant gyvenamą net Saulę. Kantas taip pat buvo tos nuomonės, kad dauguma planetų yra gyvenamos, o negyvenamos ilgainiui bus apgyvendintos. Taip manydamas jis turėjo omenyje anaptol ne mūsų dienų žmogui kasdienybę tapusius kosminius skrydžius, o ... pomirtinį žmogaus sielos gyvenimą. Antai *Visuotinėje gamtos istorijoje* jis rašo: „Ar nemirtinga siela per visą begalinį savo būsimą gyvenimą, kurio net kapas nenutraukia, o tik suteikia jam kitą pavidalą, turi visada likti prikaustyta prie šio pasaulio erdvės taško, prie mūsų Žemės?.. Kas žino, gal jai lemta kada nors iš arti pažinti tuos tolimus visatos kūnus, kurie ir iš tolo taip stipriai žadina jos smalsumą, ir jų tobulumą? Galbūt dėl to ir susidaro dar kai kurie planetų sistemos kūnai, kad pasibaigus laikui, kuris mums skirtas būti čia, paruoštų mums naujus būstus po kitu dangumi? Kas žino, ar ne dėl to aplink Jupiterių skrieja jo palydovai, kad kada nors šviestų mums?“ (Kant 1755: 367–368). Kantas suformuluoja „dėsnį“: medžiaga, iš kurios susideda įvairių plane-

tų gyventojai, tuo lengvesnė ir subtilesnė, kuo planetos labiau nutolusios nuo Saulės. Sielos galios priklauso nuo netvaraus apvalkalo. Jeigu kūne juda tik tiršti syvai, jeigu gyvos skaidulos grubios, tai dvasiniai gebėjimai silpnėsni. Iš to Kantas daro išvadą, jog maštančios būtybės tuo tobulesnės, kuo toliau nuo Saulės yra dangaus kūnas, kuriame jos gyvena. Žmogaus prigimtis, nuosekloje būtybių sekoje užimanti tarsi vidurinę pakopą, regi save tarp dviejų kraštinių tobulumo ribų. Jupiterio ir Saturno protingų būtybių vaizdins mums kelia pavydą, o žvilgsnis į žemesnes pakopas, kuriose yra Veneros ir Merkurijaus gyventojai, sugrąžina sielai ramybę (Kant 1755: 359).

Kaip matome, Kanto vaizduotės kuriami „nežemiški“ pasaulių vaizdai mažai kuo nusileidžia Swedenborgo kelionių po anapusių aprašymams. Tačiau ne mažiau keistai atrodo ir Karaliaučiaus profesoriaus pateikiami įvairių Žemės rutulio dalių aprašymai, kuriuos randame 1802 metais išleistame jo *Fizinės geografijos* kurse. Kantas buvo vienas iš tų, kurie pirmieji pradėjo dėstyti geografiją kaip savarankišką universitetinę discipliną. Verta prisiminti, kad šiuo kursu Kantas nepaprastai didžiavosi. Kurso pagrindu parengtoje ir 1802 metais išleistoje knygoje randame daugybę keistų „faktų“. Pavyzdžiui, nė kiek neabejodamas Kantas teigia, kad „Naujosios Zelandijos pakrančių gyventojų akys yra pusiau užmerktos ir jie negali žiūrėti į tolį, nebent smarkiai užverčia galvą. Taip daryti jie yra įpratę dėl daugybės uodų, kurie jiems nuolatos skrenda į akis“ (Kant 1802: 315). Taip pat jam nekelia abejonių ir tai, kad „Amerikos Kartagenoje ir jos apylinkėse žmonės labai anksti tampa protingi, tačiau toliau jie protiškai nebesivysto“ (Kant 1802: 316). Arba štai kokią informaciją jis suteikia savo klausytojams apie Ispanijos gyventojus: „Beveik visi ispanai yra labai liesi, nes vartoja daug prieskonių bei karštų gėrimų. Niekur nėra tiek daug aklių žmonių, kaip Ispanijoje“ (Kant 1802: 425). Panašių įdomybių sužinome ir apie įvairių kraštų gyvūniją: „Baktrijos kupranugaris turi dvi gauruotas kupras ant nugaros ir tiek pat po pilvu. (<...> Jo kupros yra ne raumenų iškilimai, bet tik storesnės odos dalys, apaugusios tankiais ilgais plaukais“ (Kant 1802: 329). Ge-

ografiniuose Kanto aprašymuose galima rasti ir naujų patarimų keliautojams. Antai aprašydamas Afrikoje gyvenančius liūtus, jis nurodo: „jei liūtai nevizgina uodegos ir nekrato savo karčių, tai reiškia, kad jie yra ramūs ir galima ramiai pro juos praeiti. Šiaip blogiausiu atveju vienintelis išsigelbėjimas nuo liūtų yra atsigtulti ant žemės. Įdomu, kad jie nieko bloga nedaro moterims“ (Kant 1802: 336). Dar įdomesnis yra tokio egzotiško gyvūno kaip salamandra aprašymas. Anot Kanto, salamandra nedega dėl to, kad ji „iš savo prakaito liaukų išskiria tirštas gleives, kuriomis gesina degančias anglis“ (Kant 1802: 352–353). Tokių ir panašių įdomių „faktų“ Kanto *Fizinėje geografijoje* gausu. Karaliaučiaus profesorius yra įsitikinęs, kad tai, ką jis rašo, yra *tikra*. Tačiau kuo rėmiasi toks įsitikinimas? Kaip žinia, pats Kantas nebuvo keliautojas. Jo „geografinė“ patirtis apsiribojo Karaliaučiumi ir jo apylinkėmis. O ir pačių tų apylinkių Kantas nebuvo išsamiai ištyrinėjęs – tikėtina, kad net jūros niekada nematė. Viską Kantas sužinodavo iš knygų, skaitydamas kitų žmonių kelionių įspūdžius, t. y. visos jo „geografinės“ žinios yra iš esmės to paties pobūdžio, kaip ir tai, ką jis sužinojo skaitydamas Swedenborgo knygas. Bet kodėl jis pasitikėjo keliautojų pasakojimais apie svetimus kraštus, bet nepasitikėjo Swedenborgo pasakojimais apie anapusybę? Atrodo, kad lemiamos reikšmės čia turėjo tam tikra Apšvietos epochai būdinga „tikroviškumo“ samprata – apriorinė nuostata laikyti *tikrais* tik tuos dalykus, kurie atitinka „sveiką protą“. Tai nuostata, kuri tam tikra prasme sudaro „modernaus“ mąstymo apskritai pagrindą ir kuri iš esmės keičiasi, kai įžengiame į „postmoderno“ epochą.

Borgeso požiūris

Puikus „postmodernaus“ požiūrio į tikrovę pavyzdys yra žymaus argentiniečių rašytojo Jorge Luiso Borgeso kūryba. Viename iš Borgeso apsakymų *Tlön, Uqbar, Orbis Tertius* randame savitą kosmologiją ir geografiją. Šiame apsakyme aprašytas keistas pasaulis, apie kurį apsakymo pagrindinis herojus (jo vardu ir pasakojama) sužino iš paslaptinių apokrifinių enciklopedijų. Kaip vėliau paaiškėja, šias

enciklopedijas sukūrė paslaptinga autorių grupė (tarp kitų jai priklausė ir George'as Berkeley), pasivadavusi *Orbis Tertius*. Apsakymo herojus atidžiai skaito enciklopedijas ir pastebi, kad jose nurodyti geografiniai duomenys yra nepaprastai migloti. Šalies padėtis nusakoma darant nuorodas vien į joje pačioje esančius kalnus ir upes, tad neįmanoma nustatyti šios šalies padėties kitų šalių atžvilgiu. Išeina, kad geografinis šalies aprašymas tarsi pats generuoja tą šalį. Ypač jį sudomina informacija apie tos šalies literatūrą: „Uqbaro literatūra yra fantastinė, jos epai ir legendos niekada nesirėmė realybe, o tik dviem išgalvotais kraštais, pavadintais Mlejnais ir Tlönais“ (Borges 2000: 14). Vėliau ima aiškėti, jog Uqbaras yra šalis, esanti nežinomoje Tlön planetoje. Šios planetos kalbose nėra daiktavardžių, o vien veiksmažodžiai ir būdvardžiai. „Joms pasaulis nėra objektų rinkinys erdvėje, bet daug įvairių rūšių nepriklausomų veiksmų. Jis nuoseklus, laikinis, bet be erdvės. Spėjamoje Tlön prokalbėje, iš kurios išsirutuliojo gyvos kalbos ir tarmės, nėra daiktavardžių, bet yra beasmenių veiksmažodžių, kuriuos modifikuoja vienskiemenėmis priesagomis (ar priešdėliais) reiškiami prieveiksmai. Pavyzdžiui, nėra žodžio, atitinkančio daiktavardį *mėnulis*, tačiau yra veiksmažodžiai *mėnuliuoti* arba *mėnuoti*“ (Borges 2000 : 18) Tokia keista gramatika nėra atsitiktinė. Mat Tlön apskritai nėra erdvės ar daikto sampratos, t. y. to, kas daro įmanomus daiktavardžius. Veiksmažodžiai ir būdvardžiai nusako vien vyksmus ir savybes, kurių deriniai sukuria tik daiktų iliuzijas.

Kaip pastebėjo kai kurie Borgeso kūrybos tyrinėtojai (Dunham L. et al 1971: 366), apsakyme *Tlön, Uqbar, Orbis Tertius* aprašytas pasaulis yra pasaulis, sukonstruotas pagal George'o Berkeley'io suformuluotą principą *esse est percipi aut percipere*. Šio pasaulio *tikrovė* yra ne kas kita, kaip vienokių ar kitokių nuolat kintančių įspūdžių visuma, neegzistuojanti nepriklausomai nuo tuos įspūdžius išgyvenančios sąmonės. Tai pasaulis, kuriame dedasi keisti dalykai: „Neretai seniausiose Tlön srityse padvigubėja dingę daiktai. Du žmonės ieško vieno pieštuko; pirmasis jį atranda ir nieko nesako; antrasis randa antrą pieštuką, tokį pat realų, bet panašesnę į tą, kurio tikėjosi. Tie antriniai daiktai vadinasi *hrönir* ir

yra, nors tai ir skamba keistokai, truputį ilgesni“ (Borges 2000: 22). Šie *hrōnir* formuoja nuolat, kintančią hiperrealybę, kurios aprašymas skamba lyg atsakymas į klausimą Berkeley’io traktate *Trys pokalbiai tarp Hylō ir Filonuso*: „<...> Apie daiktą ir idėją, kurį pagauni tiesiogiai, nei juslės, nei protas tavęs neinformuoja, kad ji egzistuoja anapus psichikos. Juslėmis tik žinai, kad tave veikia tam tikros šviesos ir spalvos bei kitokie pojūčiai, o juk nesakyti, kad šitie daiktai yra anapus psichikos. <...> rege nesiūlo tau minties nei informuoja tave, kad regimas objektas, kurį pagauni tiesiogiai, egzistuoja tolumoje ar kad jis bus jusliškai pagautas, tau pažengus tolyn; juk per visą tavo artėjimo laiką vienas po kito tęstinėje serijoje regimieji objektai keičiasi“ (Berkeley 2005: 85). Matyt, kaip tik todėl „Tlōno metafizikai nieiško tiesos nei įtikimumo: jie stengiasi nustebinti. Jiems metafizika yra fantastinės literatūros šaka“ (Borges 2000: 19). Tokia metafizika būtų galima laikyti ir Berkeley’io filosofinę koncepciją. Tai metafizika, kuri tikrovę „nutikrovina“. Galima sakyti, kad apsakyme *Tlōn, Uqbar, Orbis Tertius* Borgesas, pasitelkdamas Berkeley’io filosofiją, nuosekliai realizuoja Baudrillard’o suformuluotą „postmodernų“ principą: „simuliakrai eina pirma“ (Baudrillard 2002: 7).

Vis dėlto Berkeley pripažįsta galutinį tikrovės pagrindą – Dievą, kurio sąmonė nuolatos palaiko tikrovę, ją nepalaujamai suvokdama. Patį Dievą Berkeley traktuoja kaip absoliučią tikrovę, kuri yra bet kokios „santykinės“ tikrovės galutinis pagrindas. Tuo būdu išsaugomas „sveikam protui“ būtinas tikrovės kriterijus. Borgesas modifikuoja Berkeley’io metafizinį modelį. Jo apsakymo *Griuvusių raitė* pagrindinis herojus yra paslaptinę ritualą atliekantis žynys. To ritualo tikslas yra „išsapnuoti žmogų, <...> išsapnuoti jį visą, tarsi gyvą, ir įterpti į tikrovę“ (Borges 2000: 41). Žynys puikiai suvokia, kad tai nepaprastai sunku, nes „pastangos formuoti nedarnią ir svaigią sapnų medžiagą – pats sunkiausias uždavinys, kurio gali imtis žmogus, net įminęs visas dangaus ir žemės paslaptis; kur kas sunkesnis nei vyti smėlio virvę ar kalti pinigais iš beveidžio vėjo“ (Borges 2000: 42). Žynys ilgai dirbo ši sunkų sapnavimo darbą. „[U]žsimerkdamas jis mąstydamas: Da-

bar pabūsiu su savo sūnumi. Arba, kiek rečiau: Sūnus, kurį pradėjau, laukia manęs, ir jo nebus, jei aš neateisiu“ (Borges 2000: 43–44). Galiausiai sapnuotojui pavyksta išsapnuoti sūnų, kuris įgyja visus „tikroviškumo“ bruožus ir pradeda savarankišką gyvenimą.

Žynys šiame pasakojime yra tarsi simbolis berklisko Dievo, kurio sukurtoji tikrovė neegzistuoja nepriklausomai nuo ją suvokiančiojo. Egzistuoja tik daiktų kokybės, kurias „kuria“ jas suvokianti sąmonė. Aiškindamas šią aplinkybę, Berkeley pateikia ugnies pavyzdį. *Traktate apie žmogiškojo pažinimo principus* jis rašo: „man bus prieštaraujama, jog yra didžiulis skirtumas, pavyzdžiui, tarp tikros ugnies ir ugnies idėjos, tarp sapnuojamojo ar įsivaizduojamo nudegimo ir tikro nudegimo [jeigu jums atrodo, kad tai, ką matote, yra tik ugnies idėja, prikiškite prie jos ranką, ir pagaliau deramai įsitikinsite]. Šis ir kiti panašūs prieštaravimai gali būti iškelti mūsų principams. Atsakymas į visus juos ryškėja iš to, kas jau buvo sakyta, tik pridursiu, – jei tikra ugnis labai skiriasi nuo ugnies idėjos, tai ir jos sukeliamas tikras skausmas labai skiriasi nuo to skausmo idėjos; tačiau niekas nesiims tvirtinti, kad tikras skausmas, labiau negu jo Idėja, yra arba gali būti nesuvokiančiame daikte, arba atskirai nuo proto“ (Berkeley 1988: 79). Ugnies motyvas pasirodo ir Borgeso apsakyme, kuris baigiasi tuo, kad, kai žyniui pavyksta savuoju sapnu sukurti „realų“ žmogų, kyla gaisras: „Auštant, nebegirdėdamas paukščių, žynys pamatė siaučiantį sienas liepsnos apskritimą. Pirmąją akimirką jis panorė pulti į vandenį, bet paskui suprato, jog mirtis ateina apvainikuoti jo senatvės ir išvaduoti nuo darbo. Jis žengė į ugnies liežuvių. Bet jie neapsvilino jo kūno – jį apglėbė ne karštis ir ne liepsna, o glamonė. Sklidinas palengvėjimo, pažemini mo ir siaubo, jis suvokė, jog ir pats yra regimybė, kažkieno kito išsapnuota“ (Borges 2000: 45). Žynys suvokia, kad jis pats, visas jo gyvenimas ir visas jo darbas yra tik iliuzija, tik galingesnės sąmonės projekcija. Tačiau kai šitai paaiškėja, sykiu tampa akivaizdu, jog ta galingesnė sąmonė ko gera taip pat egzistuoja tik dar galingesnės sąmonės sapne ir taip iki begalybės. Mąstydami nuosekliai pagal Berkeley’io *esse est percipi aut percipere* principą, turime pripažinti, kad ir paties Dievo, kurio suvokimas

turėtų užtikrinti pasaulio tikrovę, tikrovė yra įmanoma tik aukštesnio už Dievą suvokėjo dėka. Tai, kas laikoma tikrove, tėra tik begalinė vienas kitą generuojančių simuliacijų seka, kurioje nėra jokio pradžios taško. Būtent tokią situaciją turi omenyje Baudrillard'as, retoriškai klausdamas: „O kas, jeigu patį Dievą galima simuliuoti, tai yra redukuoti į tikėjimo ženklus? Tada visa sistema pakimba ore ir pati tampa gigantišku simuliaciu – ne irealybe, o tiesiog simuliaciu, niekados nebeiškeičiamu į tikrovę“ (Baudrillard 2002: 12). Šiuo retoriniu klausimu Baudrillard'as išreiškia „postmodernią“ tikrovės sampratą.

Matyt, kaip tik tokia „postmoderni“ tikrovės samprata leidžia suprasti ir kitoki nei kantiškasis Borgeso požiūris į Swedenborgą. Viename esė Borgeso rašo: „Volteras kartą yra pastebėjęs, kad per visą istoriją pats nuostabiausias žmogus buvo Švedijos karalius Karolis XII. Jei jau kalbėsime superlatyvais, tai mano nuomone, pats nuostabiausias žmogus buvo paslaptingasis Karolio XII pavaldinys Emanuelis Swedenborgas“ (Bopxec 1994: 49). Kuo galėjo Borgesą sužavėti Swedenborgas? Argentiniečių rašytojas pripažįsta, jog, skaitant švedų „dvasių regėtojo“ darbus, „niekados nekyla įspūdis, kad juos parašė pamišėlis“ (Bopxec 1994: 282). Lygiai taip pat jis atmeta ir požiūrį, jog Swedenborgas buvo šarlatanai, argumentuodamas tuo, kad jei švedų vizionierius būtų norėjęs apgauti savo skaitytojus, jis būtų pasinaudojęs savo, kaip garsaus mokslininko, autoritetu, tačiau daugelis Swedenborgo raštų buvo leidžiami anonimiškai (Bopxec 1994: 283). Borgesas atkreipia dėmesį į tai, kad Swedenborgo kelionių į anapusius aprašymai esmiškai skiriasi nuo to, ką apie pomirtinį pasaulį sužinome, pavyzdžiui, iš Dantės *Dieviškosios komedijos*, kurioje mirusieji pavaizduoti kaip bevalės būtybės. Kitaip nei Dantė, Swedenborgas pabrėžia mirusio žmogaus valios laisvę. Anot jo, po mirties žmogus pats pagal savo prigimtį pasirenka, kuo jam tapti – angelu ar demonu. „Dievas leidžia pragaro dvasioms būti pragare todėl, kad pragare jos laimingos“ (Bopxec 1994: 285). Taigi pragaras nėra vieta, į kurią nusidėjėliai ištreiami prievarta, o rojus nėra vieta, kurioje teisieji gauna atpildą už savo teisumą. Borgesui imponuoja ir tai, kad anot Swedenborgo, „aname pasaulyje

viskas yra labiau gyva nei šiame“, „pojūčiai ten tampa intensyvesni“ (Bopxec 1994: 285).

Gretindamas Swedenborgo veikalus su Dantės *Dieviškąja komedija*, Borgesas pabrėžia, kad pastaroji tėra tik literatūrinės išmonės produktas, t. y. tuo, kas ten aprašyta, negalime tikėti: „Kalbėdami apie Dantę, kuris taip pat aprašė Pragarą, Skaistykla ir Rojų, mes suvokiame, kad tai literatūrinė išmonė. Mes negalime iš tikro patikėti, kad Dantė matė tai, ką jis aprašė. Be to, Dantė rašė eilėmis ir tai jį varžė. Juk eilės vis dėlto nėra pirminė to, kas patirta, išraiškos forma“ (Bopxec 1994: 290). Bet ar turėtume manyti, kad argentiniečių rašytojas be sąlygiškai tiki tuo, ką rašo Swedenborgas? Iš pirmo žvilgsnio gali pasirodyti, kad taip. Borgesui Swedenborgas yra „įdomesnis mistikas nei kiti. Anie kalba vien apie tai, kad jie patyrė ekstazę. Ir bando perteikti ją literatūrine forma. Swedenborgas – pirmasis anapusio pasaulio tyrinėtojas, kurį reikia traktuoti rimtai“ (Bopxec 1994: 290). Borgesas pabrėžia, kad „[e]sminio skirtumo tarp Swedenborgo ir kitų mistikų. Pavyzdžiui, šv. Kryžiaus Jono raštuose randame nepaprastai gyvus ekstazės aprašymus. Jis perteikia šią būseną erotiniais terminais, gretindamas ją su apsvaigimu. Jis rašo apie žmogaus susitikimą su žmogaus pavidalą primenančiu Dievu. Tokiam aprašymui jis sukuria išsamią metaforų sistemą. Tuo tarpu Swedenborgo darbuose nėra nieko panašaus. Tai darbai žmogaus, kuris apkeliavo daugybę nežinomų kraštų ir ramiai, išsamiai apie juos pasakoja“ (Bopxec 1994: 288)

Vietoje išvadų

Tad ar turėtume manyti, kad Borgesas, kitaip nei Kantas, *tiki* tuo, ką rašo Swedenborgas? Kitaip sakant, ar Swedenborgo anapusbės aprašymus jis laiko *tikrovės* aprašymais? Norėdami atsakyti į šiuo klausimus, turime prisiminti pirmiau minėtuose Borgeso apsakymuose aptikamą „tikrovės“ sampratą. Skaitant Borgeso tekstus aiškėja, kad tai, ką jis vadina „tikrove“, nėra ta tikrovė, kurios pažinimas rūpi Kantui. Kaip matėme, Karaliaučiaus filosofas nepripažįsta Swedenborgo tekstams pažintinės vertės, nes, anot jo, švedų vizionieriaus aprašyta ana-

pusybė yra ne kas kita, kaip tik tam tikros subjektyvios būsenos. Tačiau tai nereiškia, kad jos turi būti nuvertintos kaip „dvasių regėtojo svajos“. Pačios anapusinės „vietovės“, po kurias keliauja Swedenborgas, yra ne niutonišką pasaulį sudarančių daiktų „talpyklos“ dalys, o būsenos, kylančios iš vaizduotės. Bet kaip tik taip „tikrovę“ ir supranta Borgesas. Nuosekliai taikydamas Berkely'io principą *esse est percipi aut percipere*, jis prieina prie išvados, kad *bet koks* turinys yra tik tam tikros „percepcijos“ turinys, neturintis savarankiškos būties. O jei taip, tai nėra prasmės kalbėti apie kokį nors skirtumą tarp to, kas „yra“, ir to,

kas „suvokiama“. Negana to, „suvokimo“ sąvoka čia gerokai išplečiama: sapno ar vaizduotės patirtis traktuojama kaip lygiavertė jusliniam suvokimui. Tiek *Orbis tertius* draugijos sukurtų enciklopedijų generuota Tlono „tikrovė“ ar „Griuvėsių rate“ išsapnuotas žmogus, tiek Swedenborgo vizijos yra anapus „tikra – fiktyvu“ perskyros, nes nėra jokio atskaitos taško, kuriuo remdamiesi tikrovę galėtume atskirti nuo fikcijos. Toks „postmodernus“ požiūris ir leidžia Borgesui traktuoti Swedenborgą kaip „keliautoją, aplančiusį neįprastus kraštus – begalę dangaus ir pragaro sričių – ir visa tai aprašiusį“ (Борхес 1994: 288).

LITERATŪRA

Baudrillard, J. 2002. *Simuliakrai ir simuliacija*. Vilnius: baltos lankos.

Bergquist, L. 2001. *Swedenborg's Dream Diary*. West Chester: Swedenborg Foundation.

Berkeley, G. 2005 *Trys dialogai*. Vilnius: Versus aureus.

Berklis, Dž. 1988. *Traktatas apie žmogiškojo pažinimo principus*. Vilnius: Mintis.

Borges, J. *Fikcijos*. 2000. Vilnius: Baltos lankos.

Dunham, L., Ivask, I. 1971. *The Cardinal Points of Borges*. Norman: University of Oklahoma Press.

Florschütz, G. 1992. *Swedenborgs verborgene Wirkung auf Kant. (Swedenborg und die okkulten Phänomene aus der Sicht von Kant und Schopenhauer)*. Würzburg: Königshausen und Neumann.

Ireland, W. 1989. *Through the Ivory Gate: Studies in Psychology and History*. Edinburgh.

Jaspers, K. 1922. *Strindberg und van Gogh. Versuch einer pathographischen Analyse unter vergleichender Heranziehung von Swedenborg und Hölderlin*. Bern.

Johnson, J. 1994. „Henry Maudsley on Swedenborg's Messianic Psychosis“, *British Journal of Psychiatry* (1994): 690–691.

Kant, I. 1755. „Allgemeine Naturgeschichte und Theorie des Himmels“, in *Kants gesammelte Schriften*, herausg. von der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin. Bd.1.

Kant, I. 1802. „Physische Geographie“, in *Kants gesammelte Schriften*, herausg. von der königlich

preussischen Akademie der Wissenschaften, Berlin. Bd. 9.

Kant, I. 1766. „Träume eines Geistersehers, erläutert durch Träume der Metaphysik“, in *Kants gesammelte Schriften*, herausg. von der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin. Bd. 2.

Kantas, I. 1980. *Dorovės metafizikos pagrindai*. Vilnius: Mintis.

Kant, I. 1922. „Briefwechsel“ Bd.1, in *Kants gesammelte Schriften*, herausg. von der königlich preussischen Akademie der Wissenschaften. Berlin. Bd. 10.

Larsen, St. 1988. *Swedenborg: A Continuing Vision: A Pictorial Biography & Anthology of Essays & Poetry*. Robin Larsen & others, eds. New York: Swedenborg Foundation.

Swedenborg, E. 1749. *Arcana Coelestia* (<http://newearth.org/frontier/arcana/ac27.htm>)

Talbot, Brian M. 1997. „Swedenborg's Alleged Insanity“, in *New-Church Magazine*, London: General Conference of the New Church, London.

Valéry, P. 1957. „Swedenborg“, in *Oeuvres*. Jean Hytier (ed.). Paris: Gallimard, vol. 1.

Wautier, A. 2002. *Les manifestations du Dieu caché*. T. II: De la renaissance à nos jours (Esquisse d'une histoire générale de la Gnose et de la Cabbale). Montréal: Les Éditions Ganesha.

White, W. 1856. *Swedenborg: His Life and Writings*. London: William White.

Борхес, Х. Л. 1994. Эмануэль Сведенборг / *Сочинения в трех томах*. Т. 3. Рига: Полярис.

**MODERN AND POSTMODERN CONCEPT OF REALITY:
KANT AND BORGES ON EMANUEL SWEDENBORG**

Lina Vidauskytė

Summary

The article deals with two different interpretations of the “transcendental” experience of Swedish mystic Emanuel Swedenborg offered by Immanuel Kant and Jorge Luis Borges. From the beginning Swedenborgian experience was questionable. One of the first investigators of Swedenborg’s texts was Immanuel Kant who strictly criticised the mystic. Kantian own “experience” is exposite in “Universe Theory according to Principles of Newton” (1755) and “Physical Geography” (1802). In a matter of principle Kantian “experience” has no different from experience of Swe-

denborg. Kant’s standpoint to Swedish mystic is modern, i.e. the strongest criteria of the reality is a common sense. Contrary to this modern view is exposed postmodern attitude to visions and descriptions of spiritual world of Swedenborg. J. L. Borges represents such standpoint. Borges was influenced by the philosophy of George Berkeley. According to Borges there is no different between real reality and perceived reality.

Keywords: reality, experience, perception, modern, postmodern.

Įteikta 2006 10 15